

UOT 159.9

Elnarə Əkbər qızı İsaçadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Quba filialının müəllimi

DİQQƏT DEFİSİTLİ VƏ HİPERAKTİV SİNDROMLU YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Эльнара Акбар гызы Исаçаде
преподаватель Губинского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ С ДЕФИЦИТОМ ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНЫМ СИНДРОМОМ

Elnara Akbar Isazade
teacher at the Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR OF YOUTH WITH ATTENTION DEFICIENCY AND HYPERACTIVE SYNDROME

Xülasə. Elmi məqalədə diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Məqalədə oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin emosional-şəxsi xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir. Müəllif tərəfindən ailədaxili kommunikasiyanın pozulmasının aspektlərinin təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: *diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələr, deviasiya mexanizmləri, deviant davranış, emosional-şəxsi xüsusiyyətlər, ailədaxili kommunikasiya*

Резюме. В научной статье исследованы психологические особенности формирования девиантного поведения подростков с дефицитом внимания и гиперактивным синдромом. В статье сравнительно проанализировано разнообразие механизмов формирования девиаций у мальчиков и девочек. Также изучались эмоционально-личностные особенности подростков с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Автором дан анализ аспектов нарушения внутрисемейной коммуникации.

Ключевые слова: *подростки с дефицитом внимания и синдромом гиперактивности, механизмы девиации, девиантное поведение, эмоционально-личностные особенности, внутрисемейное общение*

Summary. The scientific article examines the psychological features of the formation of deviant behavior in adolescents with attention deficit and hyperactive syndrome. The article comparatively analyzes the variety of mechanisms for the formation of deviations in boys and girls. We also studied the emotional and personal characteristics of adolescents with attention deficit hyperactivity disorder. The author gives an analysis of the aspects of violation of intra-family communication.

Key words: *adolescents with attention deficit hyperactivity disorder, mechanisms of deviation, deviant behavior, emotional and personal characteristics, family communication*

Ətraf aləmin xoşagəlməz amilləri inkişafın perenatal mərhələsində orqanizmin inkişafına təsir göstərir. Bu təsir uşağın şəxsiyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynayan DDH sind-

romlu bir çox uşaqların formalaşmasını şərtləndirir. Nevrozluq, emosional labillik, diqqətin dalgınlığı, özünə inamsızlıq, kommunikativ vərdişlərin məhdudluğu, məktəb təliminə motivasiyanın olmaması, bir sözlə, bütün sadalananlar uşağın gələcəkdə adaptasiyasına mənfi təsir göstərir və deviant davranışa meyilliliyin inkişafına səbəb olur. Yeniyetməlik yaşında uşağın davranışına və psixoemosional vəziyyətinə şəxsiyyətin nevroitik pozuntuları mənfi təsir göstərir.

Deviant davranışın formalaşması probleminə tədqiqatçılardan E.V. Zmanovski, P.A. Kovalev, V.T. Kondratenko, V.N. Kudryasev və başqaları xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar deviant davranışı şəxsiyyətin sabit davranışı, şəxsiyyətin özünə və ya cəmiyyətə reallıqda zərər vurmaqla mühüm sosial normaları qəbul etməmək, habelə sosial dezadaptasiya ilə müşayiət kimi nəzərdən keçirirlər.

Müxtəlif deviasiyaların formalaşmasında ən kritik dövr yeniyetməlik yaş dövrüdür. DDH sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşması probleminə tədqiqatçılar kifayət qədər diqqət yetirməmişlər. Son illər DDH sindromlu uşaqların sayı artır. Bu sindrom hərəkəti hiperaktivliyin, diqqətin mərkəzləşməsindəki qüsurlar, yayınma halları, impulsiv davranış, ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətdə problemlər və təlimdə çətinliklərdə təzahür edir.

Diqqət defisiti sindromuna və hiperqıcıqlandırıcıya yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşma amili kimi baxmaq olar. Yeniyetməlik yaşında ziddiyyətli hərəkətlər şüurlu və ixtiyaridir. Hiperqıcıqlandırıcı və hiperaktivlik yeniyetməlik yaşında özünü qabarıq şəkildə göstərən aqressivlik, impulsivlik, eqosentrizm, konfliktlilik daha xarakterikdir. DDH sindromlu uşaqlarda emosional-şəxsi xüsusiyyətlərin tədqiqi göstərir ki, onlara uğursuzluq hallarında psixoemosional davamlılığın zəifliyi, özünə inamsızlıq, özünüqıymətləndirmənin aşağı düşməsi xasdır. Onlarda çox vaxt sadə və sosial fobiyalar, dalaşqanlıq, tündməcazlıq, razılaşmamaq, aqressiv davranış, delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik müşahidə olunur.

DDH sindromlu deviasiyalı yeniyetmələr arasında məktəbə adaptasiya birinci yerdə durur. Məktəbə dezadaptasiya akademik uğurlarda və uşaqların konfliktli davranışlarında təzahür edir. Akademik uğursuzluq aşağı təlim motivasiyası,

psixofizioloji diqqətsizlik, hiperqıcıqlandırıcılıq, müəllimlərin tənqidinə və etdiyi səhvlərə həssaslığı ilə şərtlənir.

N.N. Zavadenkonun tədqiqatları göstərir ki, DDH sindromlu yeniyetmələrdə aqressiv və konfliktli davranış, nevrozluq, diqqətsizlik kimi deviasiya növləri ifadə olunur. Belə yeniyetmələrin əksəriyyətində uğursuzluqlar zamanı emosional sabitliyin zəifliyi, özünə inamsızlıq, özünüqıymətləndirmənin aşağı olması halları müşahidə olunur. Çox vaxt onlarda delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik, davakarlıq və s. kimi halları da müşayiət etmək olar. Onlar üçün oğurluq və dələduzluq halları da xarakterikdir. Hiperqıcıqlandırıcı vəziyyətdə cəzadan qorxma halları zəifləyir, aqressivlik, qəddarlıq güclənir, ətrafdakılara və özünə tənqidilik aşağı düşür [3].

Д.А. Кошельков qeyd edir ki, yeniyetmələrdə cinayətkarlıq karyerası zəif təlimdən və məktəbdən uzaqlaşdığı hallarda (onlarda neqativ düşmən münasibəti) başlayır. Sonra ailə problemləri fonunda evdən yayınma və tərbiyədə qeyri-pedaqoji metodların yaranması halları müşahidə edilir. Belə hallarda yeniyetmə üçün təxminən 2 il vaxt tələb olunur. Yeniyetmənin cəmiyyətə zidd davranışının gələcəkdə formalaşmasının planında uğursuz proqnoz əlamətlərinə: ailədə qarşılıqlı anlaşmanın və köməyin olmaması, dəyərlər sisteminin və mənəvi prinsiplərin deformasiyası, günahkarlıq hissinin olmaması və s. kimi halları aid etmək olar [4].

Oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşması müxtəlifdir. Oğlanların deviant davranışı çox vaxt beynin müxtəlif sahələrində neyropsixoloji inkişafın ləngiməsi ilə bağlıdır ki, bu da oğlanlar arasında deviasiyaların miqdarının çox olması ilə izah olunur. Oğlanlarda deviasiyaların korreksiyası sağ yarımkürələr qabığına eliminasiya disfunksiyasının qurulması ilə mümkündür ki, burada artterapiya, kinestetik tapşırıqlar aid ola bilər.

Qızlarda deviasiya sağ yarımkürələr qabığının alın payında neyropsixoloji inkişafın ləngiməsi ilə bağlıdır. Deviant davranış müəyyən sindromların təzahürüdür, o epizodik olaraq baş vermir. Deviasiya istənilən situasiyada özünü göstərir. Hiperaktivlik sindromuna intellektual-mnemik pozuntular, həmçinin impulsivlik, diqqət çatışmazlığı, aqressivlik, hərəkəti fəallığın yüksəlməsi kimi psixopatoloji təzahürlər aid edilir.

DDH sindromu diqqətin çatışmazlığındakı qüsurlarla, yayınmalarla, davranışın impulsivliyi, təlimdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə çətinliklərlə, habelə hərəki hiperaktivliyin normal yaş göstəricilərinə qeyri-məxsusluğu ilə özünü göstərir. Bu yaş dövründə DDH uşaqlarda deviant davranışın formalaşmasının amili kimi nəzərdən keçirilir. Bu yaş dövründə hüquqa zidd hərəkətlər daha şüurlu və ixtiyaridir. Yeniyetməlik yaş dövründə hiperqıcıqlandırıcılar və hiperaktivlik həmin yaş üçün xarakterik olan aqressivliyi, impulsivliyi, eqoistliyi və konfliktliliyi daha da yüksəldir.

Diqqət defisiti və hiperaktivliyin emosional-şəxsi xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, onlara uğursuz hallarda zəif psixosomiyal sabitlik, özünəinamsızlıq, özünüqiyəmələndirmənin aşağı olması xarakterikdir. Onlarda sadə və sosial fobiyalar, çilgənliq, aqressiv davranış, delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik də müşahidə edilir. Bu yaş dövründə DDH sindromu arasında məktəbə dezadaptasiya birinci planda durur.

Hiperaktiv yeniyetmə həmişə müəllimlərə maneə olur və həmyaşdılarının davranış pozuntularına səbəb olur. Düzdür, vərdis etmədiyi şəraitdə naməlum insanlarla görüşərkən özlərini sakit aparmağı bacarır ki, bu da həyəcanlılıq fonunda mexanizmlərin ləngiməsi ilə izah olunur. Hiperaktiv yeniyetmələrin digər xüsusiyyətlərindən biri impulsivlikdir. Belə uşaqlar dərslərdə öz növbələrini çox çətinliklə gözləməli olurlar.

V.N. Kudryavsev belə hesab edir ki, kiçikyaşlı hiperaktiv yeniyetmələrdə karyeraya başlamaq məktəbdən uşaqlaşmaqla və pis oxumaqla başlayır. Həmçinin tərbiyədə qeyri-pedaqoji metodlar və ailə problemləri fonunda ailədən uzaqlaşma halları baş verir. Gələcək planda cəmiyyətə zidd davranışın formalaşmasında uğursuz proqnostik əlamətlər: dəstəyin olmaması, ailədə qarşılıqlı anlaşmanın olmaması, dəyərlər sisteminin və əxlaqi prinsiplərin deformasiyası, vicdan hissəinin olmaması, patoloji yalançılıq və s. aid edilir.

Yeniyetmələrdə deviant davranışa meyilliyin ifadəsi göstərir ki, onlara psixokorreksiyalı köməyin göstərilməsi zəruridir. Minimum beyin disfunksiyalarının vaxtında aşkarlanması və korreksiyası, təzahürünün gücləndirilməsi de-

viasiyanın müxtəlif növlərinin transformasiyası onun aradan qaldırılmasına kömək etmiş olar.

Rassel A. Barklınə görə, DDH sindromlu yeniyetmələrin yaşadıqları ailədə ailədaxili kommunikasiyanın pozulmasının aspektlərini müəyyən etmək olar:

1. DDH sindromlu yeniyetmələrin ailədə digər uşaqlarla qarşılıqlı münasibəti hiperaktiv uşaqlara xas olan psixoloji qeyri-yetkinliyə baxmayaraq, onlar bacı və qardaşları üzərində hökmranlıq etməyə cəhd göstərir, öz tələblərini yerinə yetirməyə onları tabe etdirir. Hiperaktiv yeniyetmələr özlərinə qarşı tələbkar olmadıqlarından fikirləşdikləri işi sona çatdırma bilmirlər. Bacı və qardaşları isə onların davranışlarına nəzarət etməyi özlərinə borc sayırlar. İctimai yerlərdə isə bacı və qardaşları ətrafdakı insanların hiperaktiv uşaqlara yönəlmiş neqativ diqqətdən utanırlar.

2. Hiperaktiv yeniyetmələrin valideynləri ilə münasibətlərdə çətinliklər aydın müşahidə edilir. Belə uşaqlar ilk günlər valideynlərinin gözlədiklərini doğrultmayırlar. Onları olduğu kimi qəbul etmək valideynlərə ağır gəlir. Valideynlər onlardan, adəti üzrə, sözə baxmağı, ailə qaydalarına riayət etməyi gözləyirlər. İlk günlər bu sindromlu uşaqları valideynlər tənəbəl, inadkar, pis xarakterli uşaq kimi səciyələndirirlər.

3. Ailədə belə sindromlu uşaqların olması valideynlər arasında ər-arvad münasibətlərinə də təsir göstərir. Belə sindromlu yeniyetmə övladı olan valideynlər ər-arvad münasibətlərini harmonik şəkildə qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Uşağın pis davranışının səbəblərinin axtarışı qarşılıqlı məzəmmətlərə səbəb olur və təhlükənin daha da artmasına aparıb çıxarır. Ailədə tərbiyə prosesini düzgün təşkil etməyi bacarmayan, təlim və yüklənmələri düzgün bölüşdürə bilməyən valideynlər, bir qayda olaraq ya uşağa təzyiq göstərir, ya da ər-arvad münasibətlərinə son qoyurlar.

4. DDN sindromlu yeniyetmələri tərbiyə edən anaların psixoloji problemləri də mühüm rol oynayır. Ailədə uşağa qulluq sahəsində əsas yüklənmə ananın üzərinə düşür. Ana nəinki hiperaktiv uşağını daima müşayiət edir, həm də ona neqativ münasibət göstərən müəllimlərlə, ətrafdakı insanlarla uşağın münasibətlərini korreksiya etməli olur.

Beləliklə, DDH yeniyetmələr üçün deviant davranışa meyillilik xarakterikdir və o şəxsiyyətin adaptiv potensialının aşağı düşməsi ilə müəyyən edilir. Yeniyetmələrdə diqqət defisiti və hiperaktivlik nə qədər yüksək ifadə olunarsa onlarda deviant davranış tendensiyaları bir o qədər çox təzahür edəcəkdir.

Problemnin aktuallığı. Məqalədə oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi aşkar olunmuş və onlar müqayisəli

şəkildə təhlil edilmişdir. Yeniyetmələrdə deviant davranışa meyilliliyin ifadəsi onlara psixokorreksiya köməyin zəruriliyini göstərir.

Problemnin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasının emosional-şəxsi psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Болотовский Г. В. Гиперактивный ребенок / Г. В. Болотовский. -М.: Изд-во Омега, -2010. – 221 с.
2. Брызгунов И. П. Непоседливый ребенок или все о гиперактивных детях/ И. П. Брызгунов - М. : Изд-во Института психотерапии, -2012. – 112 с.
3. Гиперактивные дети: психолого-педагогическая помощь /Г.Б. Моница, Е.К. Лютова-Робертс, Л.С. Чутко. – СПб.: Речь, 2007. - 186 с.
4. Заваденко, Н.Н. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: выбор оптимальной продолжительности лекарственной терапии / Н.Н. Заваденко, Н.Ю. Суворинова // Ж-л неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 2011. – Т. 111. – № 10. – с. 28-32.
5. Кошельков, Д.А. Особенности произвольной регуляции деятельности у детей 5-6-ти лет с признаками дефицита внимания и гиперактивности / Д.А. Кошельков, О.А.Семенова // Альманах «Новые исследования». – М.: Вердана. – 2009, №2 (19). – с. 47-48.

E-mail: elnare.i0171@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*
psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.